

Елементи народної риторики у творчості М.П. Стельмаха

Л. БАШКЕВИЧ,

асистент кафедри української літератури та народознавства

Аналізуючи діючу програму з української літератури, з прикрістю дивуєшся тому, як мало уваги приділяється вивченню творчості М.П. Стельмаха.

Адже творча спадщина Михайла Панасовича відзначається надзвичайною поетичною красою, вшануванням рідного слова. У кого, як не у Стельмаха, найбільш яскраво простежуються родинно-мовні традиції, традиції пошанної пареміографії і його твори наповнені словесними усталеними в народі формулами вітання, побажання, благословіння, пробачення, зразками ритуального мовлення, які є цінним матеріалом для вчителя-філолога. Саме такий матеріал повинен використовуватись на уроках літератури як джерело збагачення усного і писемного мовлення школяра, як засіб підвищення мовної культури підрастаючого покоління.

Щодо вивчення паремій, то, за словами К.Д. Ушинського, «навіть чи є кращий засіб привести дитину до живого джерела народної мови...» (*Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори.* — К.: Рад.школа, 1949. — С.244).

Тому слід широко застосовувати у шкільному навчально-виховному процесі надбання М.П. Стельмаха, який є справжнім майстром високого мистецтва — мистецтва Слова.

Проголошення самостійної Української держави і пов'язаний з цим процес національного відродження поставили перед загальноосвітньою школою завдання по-новому підійти до викладання основ наук, зокрема літератури. Національна українська школа може бути побудована лише на основі етнопедагогіки, споконвічних традицій, звичаїв та обрядів відновлення історичної пам'яті українців. Але справа ця складна і тривала. Вона передбачає цілий комплекс організаційних, дидактичних, методичних, психологічних, виховних та інших заходів. Українська література в цьому комплексі (разом з історією і народознавством) — не просто найвагоміша складова, а й фундамент цієї ідеологічної системи.

Наше дослідження проводилось на основі матеріалів творчої спадщини Михайла Панасовича Стельмаха. Переглядаючи його твори, а саме: оповідання «Столяриха», «Дванадцять хвилин», «Добрий вечір, мамо!», повісті «Гуси-лебеді летять», «Щедрий вечір», «Над Черемошем», рома-

ни «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця», «Правда і кривда» і «Чотири броди», ми проаналізували вислови ритуального мовлення, а також словесні формули ввічливості.

Увесь матеріал можна розділити на такі функціонально-семантичні групи:

1. Звертання — це елемент мовного етикету, який передусім сигналізує про соціальне відношення, що встановлюється в рамках комунікативного акту.

У творах М.Стельмаха знаходимо дещо призабуті, а то й цілком забуті звертання:

«Чого це ви, наш добродію, так розвеселилися — знову перейшов на «ви».

«Люди добрі, громадо велика! — Палійчук довгим поглядом охопив забитий майдан».

«Може б ви, божо людино, пішли з нашої пасіки під чорти!»

«Сідай, жінко добра. Ти, може, за рибою прийшла».

«Отже, братики мої, сядемо собі та гарненько попрощаємось перед дорогою».

Другу групу складають слова-речення, якими виражається вітання:

«Добрий ранок, парубче!» — забачивши мене, привітно здоровається дядько Себастьян.

«Добрий день і доброго здоров'я вам у хату!» — приклавши руку до грудей, низько вклонилась вона батьку, матері й мені.

«Добридень, діду Никодиме, як здоров'ячко вашє! Чи перезимуєте ще!» Дівчина ніяково зачинила двері, поклонилась: — «З добрим ранком вас!»

«Добрий вечір людям добрим», — приємною міддю зазвучало вітання.

Структури із значеннями прощальної цілеспрямованості (прощання):

«Прощавайте, мамо».

«Прощавай, Іване», — і йому вклонилися люди.

«Бувай, Іване, бувай, голубе... І в Сибіру живи з правдою і по правді. Щасливої дороги».

Словесні формули побажання:

а) при прощанні:

«Бувай, Іване, бувай, голубе... І в Сибіру живи з правдою і по правді! — говорить дід Дунай по праву справедливої людини. — Щасливої дороги!»

«В добру путь! В добру путь!» — махнула рукою Катерина Римар.

б) при частуванні:

«Людоньки добрі та красні, дай боже, всім довгого віку та доброго здоров'я, і нащо вам ото співати?» —

бідкався і хапався за перестиглі кучері корчмар.

«Дай боже, добру дорогу нашому Іванові і скоріше повернутися до хоз'яйства і жінки», — урочисто підносить першу чарку Ларіон Денисенко.

в) при урочистих подіях:

«А передайте ще поклон до самої землі моєму близькому родичу Гнату... Хай легко йому живеться і хліб жується».

«Хай тобі, дитинко, завжди, завжди добре буде поміж людьми».

«Хай тільки ясно савітить тобі твій Місяць», — зітхнула мати.

«Отак і живи, хлопче, з радістю! То й будь здоров!» — і він, завзятий, веселогубий, рівно іде з косою...

Свирид Яковлевич здригнувся, але одразу опанував себе:

— Хай росте на радість батькам і людям.

Словесні формули подяки.

Наприклад:

«Спасибі, дитятко, не треба більше, ой не треба», — прихилила до себе скорбні очі, розкошені брови, і я на свій щоді почув дотик її уст і сліз.

«Ой, Велике спасибі вам, люди добрі!» — нарешті ожила жінка.

«Ой, спасибі, велике спасибі, Тимофію, тобі», — аж вклонився Мирон.

Слова-вибачення:

«Людоньки, — звернувшись до колгоспників своєї бригади. Простіть мене, дурну бабу».

«Даруйте, я не хотів вас образити».

Словесні формули запрошення, одні з яких буденні, а інші — ритуальні, тобто запрошення на весілля:

«Тіточко, Зосю, просимо до нас», — радісно гукає Ярника і рукою витирає вії.

Приклавши руку до грудей, низько вклонилась жінка старому:

— Тато просили, мама просили і я вас прошу прийти на весілля.

У творах Михайла Стельмаха є й приклади похоронно-поминальних ритуальних, формул, а також голосіння за померлим:

«І раптом високий, ридаючий голос тітки Дарки крає насторожену тишу:

— Ой, Петре мій рідний, рученька біла, явірко зелений. На кого ж ти нас покидаєш? З якої нам дороги тебе виглядати! Чи з гори, чи з долини, чи з глибокого яру, чи з далекого краю!»

Функціонально-семантична група, присвячена формулам заклинання. Вони можуть бути:

а) жартівливо-доброзичливі:

«А щоб тебе, та бодай тебе», — і посмішка змивала з поживклого обличчя донедавно причетливість.

«Нічого не вигорить у них, нічого! Коли не втримались на гриві — не вдержаться на хвості».

«Аби здоров'я трималось, то гріхи вродяться», — зітхнув Магазиник.

«Хай йому біс вуглячками платить!»;

б) прокляття, із згадуванням нечистої сили:

«Бодай нечисті їх на тому світі в смолі, варили», — когось кляне дідусь.

«Хай тебе чорти на тім світі печуть! А в мене інші робота».

«Начувайсь, бо й самого за хрестом понесуть».

Формули ритуального мовлення здавна були компонентом побуту взаємин, звичаїв і обрядів українського народу, відбивали його морально-етичні засади та рівень духовності.

Отож, доходимо висновку: вивчення ритуального народного мовлення (відбиті у художніх творах):

— розширює й поглиблює знання учнів з народознавства, української

літератури та мови;

— є основою літературного мовлення;

— формує правильне розуміння народного мовленнєвого етикету;

— знання формул ритуального мовлення підвищує духовний рівень учнів.

Широким струменем у художні твори українських письменників вилилися прислів'я та приказки про суспільне життя. Не оминула ця хвиля і твори М.Стельмаха. Знаходимо паремії, у яких підносяться дружба, товаришування, єдність, згода. Деякі з них взяті від народу в незмінному вигляді, інші трансформовані, проте зміни в них такі майстерні, що не завжди можна розрізнити народні й авторські елементи.

Наприклад:

«Тільки значно пізніше, розпізнавши дрібненьку, злукавлену душу Юхи-ма Бабенка, я зрозумів дідові слова:

— Сто друзів — це мало, один ворог — це багато».

Знаходимо паремійні вислови про щастя, долю, людську вдачу та чесноти:

«Мирослава притихла, гойнула столом, потім рішуче сказала:

— А може, козак не без долі, а дівка не без щастя?»

«Поїдеш по шерсть, а вернешся стриженням, бо таке врем'я: ніде нема ніякісінького порятунку».

«Коли є бумага, то є відвага».

«Краще мати бідну кишеню, аніж бідну голову», — мружиться Лаврін...

Крім цього, у творах М.Стельмаха знаходимо приказки-застереги (від лихого) і поради:

«Терпи козаче, отаманом будеш».

«Життя — це довга нива, і що тільки не родить на ній», — подумав лісник.

«Хто міняє, той сорочки не має».

«Вставай, вставай, дитя, не будь вередою. За спання не купиш коня».

Пареміографічний фонд українського фольклору — це високохудожній дидактичний матеріал, який повинен активно використовуватись учителями-словесниками, оскільки в ньому багатівіковий досвід народного виховання. Він допомагає не лише сформувати моральний світ дитини, а й оволодіти мовленнєвим етикетом, правилами спілкування, формувати кращі національні риси і свідомість, підвищити рівень загальної та мовленнєвої культури.

Досліди на уроках природознавства та сільськогосподарської праці

Олена БІДА (Уманський педуніверситет)

У навчанні природознавству і сільськогосподарській праці особливого значення набувають такі словесно-наочно-практичні методи, як учнівські досліді і практичні роботи.

Дослід — це спосіб вивчення об'єктів та процесів природи у спеціально створених штучних умовах і вияснення з різноманітного комплексу зовнішніх впливів на об'єкт або процес лише одного, заздалегідь визначеного фактора.

І.П. Павлов писав, що «... спостереження — метод цілком достатній для вивчення лише більш простих явищ. Чим складніше явище, а що складніше життя — тим неминучіший дослід...» (Павлов І.П. Полн. Собр.соч. — Т.2. — Книга вторая. — изд-во АН СССР, М., — Л., 1951. — С.274). Досліді можуть ілюструвати всі три ступені пізнавального процесу — бути джерелом живого споглядання, підставою для абстрактного мислення і критерієм істинності суджень учителя і учнів, що висловлюються на уроках. І дійсно, дослід визначає зв'язок між явищами. Досліді, пов'язані з безпосереднім вивченням предметів і явищ у польових та лабораторних умовах. Для прове-

дження дослідів використовують лабораторний метод. Їх тематика і кількість визначаються навчальними програмами. Це — важливий засіб оволодіння учнями методами експериментального дослідження.

На уроках природознавства класовод проводить досліді демонстраційні. Проте вони не можуть розв'язати всіх завдань виховного навчання. Діти мають проводити нескладні досліді своїми руками. Ці учнівські досліді або лабораторні роботи діти виконують на предметних уроках, а також під час вивчення тем «Властивості води», «Повітря навколо нас» та ін. Наприклад, у 2-3 класах при вивченні теми «Властивості води» на уроці діти проводять досліді, які дозволяють дізнатися про властивості води: текучість, прозорість, немає форми, без кольору і смаку, розчиняє розчинні речовини. Після ознайомлення з властивостями води розчиняти деякі речовини (сіль, марганець, крейда) можна дати дітям самостійно провести аналогічні досліді із цукром, піском, содою тощо. Запропонувати зробити висновки. Встановити, які речовини мають спільну властивість. Під час лабора-

торної роботи у сприйманні предметів і явищ навколишнього середовища беруть участь різні органи чуття, а також руки дитини. Це дає можливість значно повніше засвоїти їх особливості. До того ж, на таких заняттях учні спостерігають процес чи явище значно довше, ніж при демонструванні досліді учителем.

Учнівський дослід виконується безпосередньо учнями під керівництвом учителя, в ньому проявляється зв'язок розумової і практичної діяльності молодших школярів. Пізнавальна цінність учнівського досліді полягає в тому, що у процесі його виконання учні самостійно добувають знання, спостерігають наслідки власної діяльності, при цьому конкретизуються їхні уявлення про процес і явища оточуючого середовища, активізується мислення, підвищується інтерес до вивчення природознавства.

Організовуючи проведення учнями дослідів на уроках, учитель спрямовує дітей на самостійний, свідомий, творчий пошук за допомогою послідовно поставлених запитань і добивається того, щоб вони самостійно доходили висновку про властивості певних